

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «НАДАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ» ТА «НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОСВІТИ»

*Дерев'янюк Б.В.,
завідувач кафедри господарського та екологічного права
Донецького юридичного інституту МВС України,
к.ю.н., доцент*

У статті дано визначення понять «надання освітніх послуг» та «надання послуг у сфері освіти».

Ключові слова: *освітні послуги, суб'єкти господарювання, господарська діяльність, сфера освіти.*

В статті дані определения понятий «предоставление образовательных услуг» и «предоставление услуг в сфере образования».

Ключевые слова: *образовательные услуги, субъекты хозяйствования, хозяйственная деятельность, сфера образования.*

Determinations of concepts «Grant of educational services» and «grant of services in the sphere of education» were done in the article.

Key words: *educational services, management subjects, economic activity, sphere of education.*

Постійне реформування усіх сфер та галузей економіки автоматично тягне за собою зміни в організації надання послуг у сфері освіти. Щоб ці зміни були ефективними необхідно визначитися із тим, що саме слід розуміти під освітою, НЗ та наданням послуг у сфері освіти. Такі визначення також повинні надати можливість визначити особливості освітньої діяльності та правовий статус суб'єктів господарювання, які надають освітні й інші послуги. Слід сказати, що питанням правового регулювання освітньої діяльності із позицій цивільного, господарського та адміністративного права, так само як і визначенню природи послуг взагалі як правової категорії присвячувала увагу велика кількість вітчизняних і зарубіжних вчених, роботи яких піддано аналізу у статті. Серед них М.В. Артюхіна, Н.А. Барінов, Т.М. Боголіб, Ф. Енгельс, С.А. Загородній, А.Ю. Кабалкін, Ю.К. Калмиков, О.А. Красавчіков, О.А. Кратт, М.В. Кротов, М.Н. Курко, К. Маркс, О.Ф. Мельничук, В.С. Мілаш, А.А. Мірзоян, В.П. Паліюк, Г.О. Пономаренко, В.В. Резнікова, А.П. Рум'янцев, В.М. Сирих, А.А. Телестакова, С.В. Телятник, М.О. Тимошенко, В.Г. Чорна, Є.Д. Шешенин, Р.Р. Шульга.

Проте правовому регулюванню надання саме послуг у сфері освіти приділялося менше уваги вчених.

Однією з останніх ґрунтовному аналізу концепцій сутності категорії «послуга» піддавала В.В. Резнікова. Нею були систематизовані 9 груп концепцій: 1) концепція, прибічники якої (Ю.Х. Калмиков, С. Ємельянчик, Д. Степанов)

визначають сутність послуги через діяльність (дію); 2) концепція, прибічники якої (Е.Н. Романова, С.С. Алексєєв, Н.П. Індюков, М.В. Кротова, О. Красавчиков та ін.), підтримуючи у цілому першу концепцію, визначають послугу як результат діяльності або ж розкривають її сутність через результат діяльності; 3) концепція, за якою сутність послуги виводиться через сукупність (нерозривну єдність) діяльності та її результату (Т.Л. Левшина, Ю.В. Романець та ін.); 4) концепція, за якою послуга визначається як діяльність, що не має уречевленого результату (О.С. Іоффе, Є.Д. Шешенін та ін.); 5) концепція, за якою послуги протиставляються роботам за критерієм відсутності уречевленого результату; 6) концепція, що визначає сутність послуги через аналіз сутності потреби та блага; 7) концепція, за якою послуги визначаються як будь-які функції, пов'язані безпосередньо або опосередковано із задоволенням особистісних потреб, але безпосередньо не спрямовані на виробництво будь-яких предметів; 8) концепція, за якою сутність послуги розкривається через поняття економічних відносин та/або правовідносин; 9) концепція, за якою сутність послуги розглядається через тлумачення її як зміни у стані інституціональної одиниці [1; 2].

Незважаючи на достатньо ґрунтовний аналіз концепцій категорії «послуга» особливої уваги потребує дослідження саме освітніх послуг та послуг, що надаються у сфері освіти. А тому поняття надання послуг у сфері освіти потребує свого визначення.

Отже, ціллю статті є надання визначення понять «надання освітніх послуг» та «надання послуг у сфері освіти».

Визначити досліджувані поняття можна на основі розгляду довідкових джерел, результатів наукових досліджень, а також НПА.

У статті 1 Закону України «Про вищу освіту» визначено, що освітня діяльність – діяльність, пов'язана з наданням послуг для здобуття вищої освіти, з видачею відповідного документа [3]. У цій же статті дається поняття вищої освіти – «рівень освіти, який здобувається особою у ВНЗ в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, який ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації»; а також змісту вищої освіти – «обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва» [3].

Слово «освіта» означає: 1) сукупність знань, здобутих у процесі навчання. Рівень, ступінь знань, здобутих у процесі навчання; 2) піднесення рівня знань; навчання. Процес засвоєння знань; 3) Загальний рівень знань (у суспільстві, державі і т. ін.). Система навчально-виховних заходів. Система закладів і установ, через які здійснюються ці заходи [4, с. 857; 5, с. 138]. Усі три значення слова «освіта» у різній мірі та з різних боків характеризують предмет дослідження.

У зв'язку із цим прикметник «освітній» означає – той, що поширює освіту, знання. Освітній ценз – рівень освіти, що визначається закінченням якого-небудь НЗ, а також права, які він дає [4, с. 857].

У філософському розумінні освіта є багатозначним поняттям, що означає і сферу соціально-культурної практики, і галузеву систему, і спеціально організований процес, і визначений результат діяльності. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями, зацікавлення людини культурними цінностями науки, мистецтва, моральності, права, перетворення природної людини в культурну, освічену особистість [6, с. 240].

Окремі дослідники надають слову «освіта» політичного та надпублічного значення. Так, М.Н. Курко зазначає, що в сучасних умовах освіта є могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру і майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти [7, с. 535].

Таким чином слово «освіта» може мати кілька значень і застосовуватися на позначення наявного обсягу знань, процесу набуття знань або певної галузі чи сфери суспільного життя, у якій відбувається передача та набуття знань. Для досягнення мети роботи слово «освіта» буде застосовуватися в останньому значенні.

Хоча кінцевими споживачами освітніх послуг є люди – вихованці, учні, студенти, аспіранти, докторанти тощо, проте зацікавленими у результаті цих послуг, наступними споживачами знань цих людей будуть інші підприємства, установи, організації – роботодавці, та держава. А надавати ці послуги найчастіше будуть НЗ.

Формування поняття освітньої установи або НЗ здійснювалося на території України, як і в Російській імперії загалом, виходячи з традиційного ідеалу сильної централізованої держави, здатної забезпечити необхідний порядок. Тому саме установа виявилася ефективною формою реалізації державою своїх функцій, в тому числі й освітньої. Сказаним обумовлювалося те, що заклади освіти періоду Російської імперії створювалися у переважній більшості у формі державних установ. Вища школа знаходилася під опікою держави і слугувала державним цілям. Вона виникла і створювалася, перш за все, як школа професійна, яка переслідувала «одну виучку» в галузі тих чи інших знань, які були потрібні тодішній державі.

Під словом «навчати» розуміється: 1) передавати кому-небудь знання, уміння, досвід. // Виховувати, прищеплювати, виробляти які-небудь якості, навички і т.ін. // Збагачувати досвідом, знаннями, розумінням чого-небудь; 2) давати поради, вказівки, наставляти [4, с. 706; 8, с. 727].

Відповідно, прикметник «навчальний» означає: 1) що стосується навчання, пов'язаний з ним. // який займається питаннями освіти, навчання; 2) призначений для навчання // метою якого є навчання, тренування, підготовка до чого-небудь // пристосований до навчання, тренування [4, с. 706].

Слово «заклад» у тлумачних словниках визначається як установа з певним штатом службовців і адміністрацією, що працюють в якій-небудь галузі освіти, науки, культури і т.ін. [4, с. 395; 8, с. 65].

Освітні правовідносини, як і всі інші, виникають за наявності зобов'язаної сторони, якою є НЗ (суб'єкт господарювання). Закон України «Про освіту» не містить узагальненого поняття цього суб'єкта освітніх правовідносин. В Енциклопедії освіти НЗ визначається як заклад, який надає освітні (освітньо-виховні) послуги [9, с. 538].

Вважаємо, що таке визначення не дає можливості змістовно розкрити сутність НЗ. По-перше, поняття освітніх послуг наразі є дискусійним та нормативно невизначеним, а тим більше воно ускладнюється ще й таким терміном, як «освітньо-виховні». По-друге, аналізуючи поняття освітньої послуги, науковці виділяють таку її ознаку, як корисність для замовника (студента) [10, с. 6]. Якщо, навіть, взяти до уваги, доктринальні визначення освітньої послуги, то, на нашу думку, їх не зовсім доречно застосовувати до поняття НЗ, оскільки завдання останнього не можна звести до надання освітніх послуг окремій особі – вони глибші та глобальніші за своєю суттю. НЗ не лише надає освітні послуги особі, яка в ньому навчається, він, здійснюючи освітню діяльність, створює неоціненну послугу всьому суспільству, державі [11, с. 52].

Слід погодитися із тим, що заслуговує на увагу визначення НЗ, дане у Юридичній енциклопедії, під яким розуміється «установа, що безпосередньо реалізує державну політику в галузі освіти, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки та виховування громадян, створює умови та задовольняє потреби особи у здобутті освіти» [11, с. 52].

Слід сказати, що прямі легальні визначення досліджуваних понять у Законі України «Про освіту» від 23 травня 1991 року № 1060-ХІІ відсутні. Але їх поняття можна вивести через надані визначення окремих характеристик. Зокрема, статтею 28 названого Закону визначено систему освіти, що складається із НЗ, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти; статтею 29 визначено, що структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту [12]. В окремих нормах статей 33; 35; 38; 40; 42 визначено поняття названих вище видів освіти.

НЗ будемо вважати суб'єкт господарювання незалежно від форми власності, який на професійній основі надає громадянам та суб'єктам господарювання різні послуги, основними з яких є освітні послуги, має виключну компетенцію, що обмежена законодавством та спеціальними дозволами. Єдиного визначення НЗ на сьогодні у законодавстві немає скоріше за все через велику кількість видів НЗ та значні відмінності в їх компетенції. Ці відмінності також простежуються і в переліку послуг, які вони можуть надавати. Крім власне освітніх вони можуть надавати значну кількість інших послуг. Тому об'єднуючим поняттям надання цих послуг буде «надання послуг у сфері освіти». Проте спочатку необхідно дати визначення саме поняттю «надання освітніх послуг».

Слово «надання» означає дію за значенням дієслова «надати». А дієслова «надати» і «надавати» означають: 1) давати можливість мати щось, користуватися чимось і т. ін.; 2) додавати, добавляти яку-небудь якість, властивість і т. ін.; 3) наділяти якими-небудь рисами, робити якимсь на вигляд; 4) примушувати кого-, що-небудь здійснювати якийсь рух чи переходити до якогось стану [4, с. 709]. Перше значення передбачає можливість користуватися чимось матеріальним. У нашому випадку воно може передбачати можливість користуватися фондами та ресурсами того, хто надає освітні послуги. Друге та третє визначення у нашому випадку можуть означати «надавати якусь рису – знання, тобто робити когось більш розумним та освіченим». Четверте визначення знаходиться скоріше у площині фізики і далеко від нашого дослідження.

Дієслово «надавати» може мати й інші значення: 1) дати що-небудь у якійсь кількості або в кілька заходів; 2) побити кого-небудь; 3) відправляти, надсилати щось кому-небудь [4, с. 709]. Перше визначення може підійти з огляду на те, що знання передаються поступово від одного навчального зайняття до іншого, від одного дня до іншого, від одного семестру до іншого, від одного року (курсу) до іншого, від одного освітньо-кваліфікаційного рівня до іншого. Або ж можуть передаватися постійно (освіта впродовж життя).

Зрозуміло, що надавати «щось» – матеріальне або нематеріальне благо повинен «хтось» «комусь». «Надавачами» у випадку із наданням освітніх послуг можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни-СПД, які професійно займаються цією справою, а тому є комерційними або некомерційними суб'єктами господарювання, та інші особи – викладачі, майстри, тренери, вихователі тощо. У випадку з наданням освітніх послуг кінцевими споживачами повинні бути люди (фізичні особи) – учні, вихованці, студенти, аспіранти, докторанти тощо.

Наведені визначення слів «надання» та «освіта» в цілому є зрозумілими і не викликають жодних питань. Проте дослідженню значення поняття «послуга» присвячувалися окремі роботи, які здійснювалися у межах різних галузей права. Перед їх розглядом необхідно дослідити походження цього слова та його законодавче тлумачення.

Надання послуг є одним із видів суспільно корисної діяльності. У сучасній державі існує велика кількість послуг. Це послуги зв'язку та інформації, медичні послуги та послуги соціального характеру, аудиторські, правові, туристсько-екскурсійні, готельні, комунальні, спортивно-оздоровчі, санаторно-курортні та багато інших. Сфера послуг сьогодні – це одна з найперспективніших галузей економіки, яка швидко розвивається. Термін «послуга» міститься у законодавчих та підзаконних правових актах, зокрема з питань освіти [13, с. 9].

Якщо звернутися до походження і визначення слова, то під послугою необхідно розуміти: 1) дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чийось потреб; обслуговування [14, с. 894]; люб'язний вчинок, служіння, слугування [15, с. 305]; 1) дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чий-небудь

потреб; обслуговування [4, с. 1080; 5, с. 612-613]; або роботу, виконувану для задоволення чийх-небудь потреб; обслуговування [5, с. 612-613].

Наведені визначення вказують на активну діяльність певних осіб або суб'єктів господарювання. Виходить, що дієслово «надавати» кореспондує із віддієслівним іменником, що позначає активну дію або вчинок. Це є важливим, оскільки дозволяє відділити результат послуги від матеріального товару. На сьогодні в Україні одночасно застосовуються терміни «надання послуг» і «торгівля послугами». При цьому другим терміном визначається і надання оплатних послуг, і виконання робіт. У ГК України частиною 1 статті 3 визначення господарської діяльності дано у т.ч. і через надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. У статті 139 ГК України частиною 6 виконані роботи та послуги визнано товарами у складі майна суб'єктів господарювання [16].

ЦК України визначає послуги як самостійний об'єкт цивільних прав (ст. 177 ЦК України), хоча на відміну від інших об'єктів (наприклад, речей – ст. 179 ЦК України, інформації – ст. 200 ЦК України), не містить їх легального визначення. Немає його й у главі 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення» [17].

Стосовно цивільно-правового регулювання надання послуг у сфері освіти російський вчений вказує, що в освітніх відносинах відсутні основоположні риси цивільного правовідношення – свобода волі і рівність сторін. Єдина умова, яка «гіпнотизує» авторів погляду на освітні відносини як на різновид послуги і яка дійсно присутня їм з цивільно-правовими відносинами, – це оплатний майновий характер освітніх відносин, що виникли в силу оплати вартості освіти самим учнем або його батьками [18, с. 73-74]. У РФ згідно з пунктом 3 статті 2 ЦК РФ до майнових відносин, заснованих на адміністративному або владному підпорядкуванні однієї сторони іншою, у т.ч. до податкових або інших фінансових та адміністративних відносин, цивільне право не застосовується, якщо інше не передбачено законодавством. Це ж положення у повній мірі поширюється і на освітні відносини [18, с. 74]. У нас окремі автори не тільки виділяють господарські відносини у сфері освіти, але й відокремлюють їх за формою власності. Так, М.О. Тимошенко визначивши особливості господарських відносин приватних ВНЗ, зазначає, що вони являють собою самостійний різновид господарських правовідносин, які формуються за участю приватних ВНЗ, і змістом яких є надання освітніх послуг у сфері вищої освіти із видачею відповідного документа про освіту та/або забезпечення надання вказаних послуг [19, с. 217].

Легальне визначення поняття «послуга» міститься у нормах статті 14 Податкового кодексу України. Проте там є поняття «послуга з надання персоналу» та «постачання послуг»:

«14.1.183. послуга з надання персоналу – господарська або цивільно-правова угода, відповідно до якої особа, що надає послугу (резидент або нерезидент), направляє у розпорядження іншої особи (резидента або нерезидента) одну або декількох фізичних осіб для виконання визначених цією угодою функцій. Угода про надання персоналу може передбачати укладання зазначеними фізичними особами трудової угоди або трудового контракту із особою, у розпорядження якої вони направлені.

Інші умови надання персоналу (у тому числі винагорода особи, що надає послугу) визначаються угодою сторін;

14.1.185. постачання послуг – будь-яка операція, що не є постачанням товарів, чи інша операція з передачі права на об'єкти права інтелектуальної власності та інші нематеріальні активи чи надання інших майнових прав стосовно таких об'єктів права інтелектуальної власності, а також надання послуг, що споживаються в процесі вчинення певної дії або провадження певної діяльності» [20].

В. Мілаш вказує, що у послугі вбачають: а) тип економічних відносин фази обміну; б) форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини (форму споживчої вартості); в) товар, об'єкт цивільних прав; г) діяльність, яка не пов'язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість. Неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи, зумовила визначення в межах ВТО Класифікатора видів діяльності, які можуть розглядатися як послуги. Означений Класифікатор наводить перелік 160 узагальнених видів послуг, поділених на низку розділів (ділові, телекомунікаційні, будівельні та інжинірингові, дистриб'юторські, освітні, фінансові, щодо захисту довкілля та здоров'я людей, туризм, спорт, транспортні послуги тощо) [21, с. 73].

Г.Д. Джумагельдієва вказує, що залежно від того, що є предметом договору – товар чи послуга, – обирається принцип ціноутворення. Так, якщо предметом договору є товар, ціну договору визначають з розрахунку ціни на одиницю товару. Якщо предметом договору є послуга, подібне визначення ціни уявляється неможливим з приводу нематеріальної природи послуги. У такому разі грошове вираження вартості послуги відображується у тарифі. Отже, якщо послуга є різновидом товару, то, безумовно, і тариф можна уявити як різновид ціни [22, с. 14].

Проте не всі вчені дотримуються такої точки зору. Для підтвердження неможливості визнання послуги товаром проведемо аналіз аргументів різних учених.

Слід сказати, що єдність поглядів на сьогодні відсутня й у представників цивільноправової науки. Яскравим підтвердженням цього є те, що А.Ю. Кабалкін спочатку вважав неможливим застосовувати конструкцію «договору послуг» [23, с. 44-45, 48]; потім указував, що вони «не можуть бути самостійним типом цивільно-правового зобов'язання» [24, с. 38]. Крім того, він навіть не розглядав їх як самостійний інститут: «Неможливо погодитися в даний час з визнанням цих зобов'язань своєрідним правовим інститутом, особливо в умовах, коли в цивільному законодавстві були відсутні норми, що регулювали відношення по наданню послуг як таких».

М.В. Кротов вважав, що зобов'язання з надання послуг є самостійним інститутом зобов'язального права [25, с. 89].

Основою системи договорів про надання послуг в цивільному праві України є те, що об'єктом їх є послуги нематеріального характеру. У цьому і полягає їх основна відмінність від інших договорів і саме нематеріальний об'єкт результату послуг повинен бути покладений в основу системи договорів про надання послуг [26, с. 230].

Ю.Х. Калмиков, зокрема, не підтримує таку точку зору і вважає, що «... у зобов'язаннях з надання послуг визначальним фактором є специфіка самих дій як послуг, а не результати цих дій», «... послуга – це діяльність, спрямована на створення зручностей чи надання пільг контрагенту у зобов'язальних правовідносинах» [27, с. 33; 26, с. 229]. Думки цих авторів є більш переконливими, оскільки основним при наданні послуг є дія, а не результат дії.

Достатньо поширеною є точка зору, відповідно до якої послуги нарівні з товарами є результатами виробництва. Згідно з нею товарами вважають результат, що має натурально-уречевлену форму, а послугами – що не має її [28, с. 24; 29, с. 16; 30, с. 977]. Під послугою розуміється результат безпосередньої взаємодії виконавця і споживача, а також власної діяльності виконавця із задоволення потреби споживача. Послугу можна розглядати як конкретний результат економічно корисної діяльності. Економічна корисність робить послуги предметом торгівлі [31, с. 67-68].

Договори, результатом яких є нематеріальні (невиробничі) послуги, на думку М.О. Барінова, з якою також слід погодитися, знаходяться поза межами договору підряду [32, с. 14]. Пропонується вважати матеріальний результат послуги об'єктом зобов'язальних підрядних відносин, що регламентують певні економічні відносини з надання послуг. Щодо нематеріальних послуг, то останні за цією класифікацією належать до об'єкта окремого виду зобов'язань з надання послуг [33, с. 83].

В.С. Мілаш наводить правові ознаки послуги, за допомогою яких буде легше визначити її сутність: 1) послуга є діяльністю особи, яка її надає; 2) надання послуг не створює уречевленого (упредметненого) результату; 3) корисний ефект послуги споживається у процесі її надання, а споживча вартість зникає; 4) послуга є невіддільною від джерела; 5) прийняття послуги замовником і процес її надання виконавцем відбуваються одночасно; 6) неможливість її зберігання; 7) невичерпність (скільки б не надавали послугу, її кількісні характеристики не зменшуються); 8) предмет послуги – відповідні дії, а не їх кінцевий результат (оскільки результат праці не отримує речової форми, він завжди існує у вигляді самої діяльності) [21, с. 73].

У приватноправовому розумінні послуга розглядається як вид об'єктів цивільних правовідносин, виділених за цільовим призначенням та правовим режимом. При цьому одна група вчених вважає, що об'єктом правовідносин з надання послуг є результат дій зобов'язаної особи, який може і не мати матеріальної форми [34, с. 189]. Це, на думку більшості цивілістів, відрізняє послугу від іншого об'єкта цивільного права – майна (товару).

І.В. Жилінкова під послугою розуміє «певне нематеріальне благо, яке надається однією особою (виконавцем) і споживається іншою особою (замовником) у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності» [35, с. 267].

Схожу думку висловлюють і інші автори, які вважають, що об'єктом правовідносин з надання послуг є діяльність, яка здійснюється з метою виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням матеріального блага [36]. У зв'язку з цим підкреслюється, що продається не результат послуги, а дії, що

призвели до нього, тобто діяльність і результат діяльності складають одне ціле [30, с. 978]. Слід погодитися із єдністю діяльності та її результату, проте заявити більш категорично: послуга майже ніколи не має матеріального характеру. Якщо в результаті надання послуги з'являється матеріальний об'єкт, – можна вважати, що виконувався інший договір, ніж договір про надання послуг (у т.ч. й освітніх).

На думку А.П. Рум'янцева та Ю.О. Коваленко, послуги – це вид діяльності, робіт, у процесі виконання яких не створюється новий матеріально-уречевлений продукт, який раніше не існував, але змінюється якість вже створеного продукту. Крім того, на їх думку, послугу можна визначити як вид діяльності, який задовольняє певну людську потребу, може мати або не мати матеріальної форми, тісно пов'язаний з виробництвом товарів або повністю самостійно оформлений [37, с. 13; 30, с. 977]. Стосовно задоволення певної людської потреби слід навести міркування вітчизняних вчених: сам споживач не в змозі свідомо оцінити якість отриманої ним освітньої послуги. Це пов'язано з такою властивістю послуг вищої школи, яку О.А. Кратт називає «менша швидкість настання ефекту від споживання». Наприклад, послуги в галузі культури можуть бути оцінені споживачем залежно від того, наскільки він залишився задоволений виставою або кінофільмом. Послуги охорони здоров'я може бути оцінено споживачем відповідно до ступеня його самопочуття. Значно складніше обстоїть справа з послугами ВНЗ, оскільки період споживання їх більш тривалий. Але навіть по його закінченню складно відразу відчутти й оцінити ефект від споживання послуги. Тільки через багато років після закінчення ВНЗ, попрацювавши за фахом, споживач може усвідомити, якою мірою надана освітня послуга задовольнила його потреби [38, с. 82; 39, с. 38].

А.А. Телестакова стверджує, що послуга як процес праці (обслуговування) виступає в якості об'єкта трудових правовідносин, під яким розуміється виконання працівником певної трудової функції відповідно до його спеціальності, кваліфікації й посади. Тоді як продукт праці – послуга є об'єктом цивільних правовідносин, під яким розуміється певне благо – результат діяльності, що має властивості товару [40, с. 69]. З таким твердженням слід частково не погодитися.

В.С. Мілаш вказує на неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи. Цим на її думку зумовлено визначення 160 узагальнених видів послуг, поділених на низку розділів (ділові, телекомунікаційні, будівельні та інжинірингові, дистриб'юторські, освітні, фінансові, щодо захисту довкілля та здоров'я людей, туризм, спорт, транспортні послуги тощо). А взагалі В.С. Мілаш вважає, що послуга може містити у собі як тип економічних відносин фази обміну; форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини (форму споживчої вартості); діяльність, яка не пов'язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість; так і товар, об'єкт цивільних прав [21, с. 73].

Вважаємо невірним ототожнювати послугу з товаром.

Щоб заповнити прогалину у цивільно-правовій науці, іншим сучасним дослідником пропонується наступне доктринальне визначення поняття послуга: «об'єкт цивільних прав, продукт корисної дії або діяльності, що не має майнового

вираження, результат якої не має юридичного значення і не може бути гарантованим, яка надається за завданням замовника і передбачає її надання особисто виконавцем і є невіддільним від нього (виконавця)» [40, с. 69]. Із визначенням у такому вигляді слід частково не погодитися. По-перше, не можна розглядати послугу як об'єкт лише цивільних прав; по-друге, формулювання «що не має майнового вираження» є як мінімум суперечним; формулювання «результат якої не має юридичного значення» не можна застосовувати в усіх випадках надання послуг (у тому числі й освітніх).

Є.Д. Шешенін іще в середині ХХ століття проаналізував економічну сутність відносин при наданні різноманітних послуг і на основі цього зробив висновок, що послуга як предмет договірної зобов'язання має наступні ознаки: 1) є діяльністю особи, яка її надає; 2) її надання не створює речового результату; 3) корисний ефект послуги (діяльності) у процесі надання послуги споживається, а споживча вартість послуги зникає [41, с. 177]. Внаслідок цього ним було запропоновано визначити послугу як діяльність тієї або іншої організації, корисний ефект якої не має речового результату і споживається у процесі надання послуги [41, с. 182]. Термін «послуга» вживається крім економічного, також і в правовому розумінні, коли під послугою слід розуміти діяльність, що здійснюється на виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням ученовеного блага [42, с. 357].

Оскільки торкнулися цього питання, то слід розкрити економічну сутність поняття «послуга».

У класичному економічному розумінні послуга розглядалася як особлива споживча вартість праці, що надає послуги не як річ, а як діяльність [43, с. 413].

Також в економічному розумінні послугу визначають і як специфічний [44, с. 7], особливий [45] різновид товару, який має мінову вартість і ряд інших характеристик, які відрізняють послуги від матеріальних товарів [30, с. 977]. Як бачимо, погляди окремих вчених містять протиріччя. Так, послуги відносять до різновидів товару. Проте при цьому їх відділяють від товару матеріального.

Більш точно послугу з економічної точки зору визначає В.С. Мілаш: послуга є благом, яке становить діалектичну єдність діяльності та результату, що досягається в процесі такої діяльності. На відміну від результатів робіт, результати послуг є невідчутними у матеріальному сенсі: вони дістають вияв у встановленні, збереженні активів замовника послуг, відтворенні або покращенні його економічного стану, рівня конкурентоспроможності на певному ринковому сегменті (фінансові послуги, довірче управління майном, консалтингові послуги, послуги з аудиту, зі створення та поширення реклами) або в «обслуговуванні» особистих немайнових благ замовника (медичні, соціальні, освітні послуги тощо) [21, с. 74-75].

З приводу економічної сутності послуги В.В. Резнікова зазначає, що складність розробки поняття «послуга» полягає, передусім, у відсутності єдиного розуміння економічної сутності даного явища. В економічній науці послуги визначаються як дії, діяльність, економічне благо, функції, економічні відносини, зміна інституціональної одиниці тощо. А тому можна припустити, що кожне з цих економічних значень послуги опосередковується адекватною правовою формою. Відповідно, можливість вироблення єдиного поняття послуги через поєднання у

визначенні всіх його значень видається сумнівною, зокрема, через те, що: до послуг відносять всі економічні блага, які не можна віднести до сільського господарства та промислового виробництва (залишковий принцип формування сектору послуг вплинув на неконкретність та абстрактність економічного розуміння послуги); до послуг відносять численні та різноманітні дії, спрямовані на різноманітні об'єкти; ці численні та різноманітні дії відносяться існуючою офіційною статистикою до одного класу економічних благ; послуга – це гнучкий об'єкт, межі якого не є стабільними, сталими і легко змінюються під впливом об'єктивних економічних умов конкретної сфери господарювання. Цим пояснюються численні невдачі науковців при формулюванні доктринального визначення поняття «послуги» як економіко-правової категорії [1; 2].

Що послуга в економічному розумінні є більш широкою категорією не лише порівняно з її юридичним розумінням, а й з поняттям обслуговування, відзначають вітчизняні автори. На обґрунтування думки ними зазначається, що в економічній літературі прийнято поділяти послуги на дві категорії – послуги, що надаються усьому суспільству та послуги, що надаються безпосередньо індивідууму для задоволення його специфічних потреб [33, с. 82.].

За визначенням Н.А. Барінова, сфера послуг – це сфера, де виробляють послуги, а сфера обслуговування – це сфера, де, окрім виробництва здійснюється також доведення вироблених послуг до споживача, де задовольняється потреби споживачів у послугах [32, с. 36]. Однак дане визначення не відповідає уявленням, що традиційно панують у сучасній економіко-правовій науці. Так, у якості однієї з ознак послуги вказується на нерозривність процесів її вироблення та споживання [46, с. 108].

Іншими словами, «обслуговування» розглядається як поняття більш широке ніж «надання послуг». Розрізняє зобов'язання з обслуговування від зобов'язань з надання послуг і М.В. Кротов, стверджуючи, що зобов'язання з обслуговування громадян виникають між спеціалізованими організаціями та громадянами, а зобов'язання з надання послуг між будь-якими суб'єктами. Оскільки зобов'язання з обслуговування являє собою вторинне утворення, то зобов'язання з надання послуг, укладене між спеціалізованою організацією та громадянином, буде виступати як один з різновидів зобов'язання з обслуговування [25, с. 53-61; 46, с. 108].

Зазвичай, під обслуговуванням розуміють господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб споживачів. Для опосередкування цієї господарської діяльності пропонується використовувати різноманітні правові форми з обслуговування споживачів, не обмежуючись договорами підряду, договорами про оплатне надання послуг, оскільки пропонується до них відносити договори прокату, роздрібної купівлі-продажу, а також непоіменовані договори. Водночас надто широка трактовка поняття обслуговування «розмиває» його, позбавляє конкретності, визначеності. Оскільки будь-яке договірне зобов'язання в кінцевому рахунку є спрямованим на задоволення потреб та інтересів кредитора [46, с. 109].

Розмірковуючи над економічною та правовою природою послуги, Р.Р. Шульга вважає, що якщо розглядати послугу як вид діяльності не враховуючи результат самої діяльності як складову послуги, то виходить, що з економічної точки зору

будь-яку корисну діяльність однієї особи для іншої особи, незалежно від характеру результату цієї діяльності, можна називати послугою. Звідси більшість договірних зобов'язань можна віднести до зобов'язань з надання послуг.

У законодавстві економічно розвинених зарубіжних держав (Франції, ФРН, Швейцарії, Великої Британії, США) договір підряду віднесено до різновиду договору про надання послуг [30, с. 979]. Такий склад речей слід підтримати, адже дійсно категорія «послуга» є ширшою від категорії «робота». Робота повинна знаходитися десь у середині, у процесі надання послуги.

На підтримку цього наведемо думку В.С. Мілаш, яка вважає, що основним критерієм як при поділі послуг на матеріальні та нематеріальні, так і при розмежуванні послуг від робіт є природа отриманого результату (матеріального чи нематеріального) внаслідок здійснення відповідних дій. Для уникнення безплідних теоретичних дискусій слід відмовитися від позначення на нормативному рівні діяльності, спрямованої на створення уречевленого результату, поняттям «послуга» та використовувати щодо неї виключно поняття «робота» [21, с. 74].

На думку В.В. Резнікової «послуга» у широкому розумінні – це будь-яка діяльність, спрямована на створення корисного ефекту, який може знаходити своє втілення в об'єктах матеріального світу, а також бути необ'єктивізованим, полягати у здійсненні певної діяльності. Послуга у вузькому розумінні полягає у здійсненні діяльності, в результаті якої створюється корисний ефект, що не знаходить свого об'єктивізованого втілення у матеріальному світі. Матеріальна послуга отримала назву роботи [47, с. 80; 46, с. 113].

Неможливо здійснити повну заміну терміна «робота» терміном «послуга» навіть з огляду на прийняту в міжнародних договорах термінологію, пов'язану з використанням єдиного терміна «послуга» для позначення і робіт, і послуг [30, с. 979]. За основний критерій відмінності роботи від послуги згадувана В.В. Резнікова визнає майновий результат роботи і відсутність такого у послуги. В літературі відмічаються різні підходи до констатації відсутності у послуги майнового результату:

- послуга не призводить до задоволення будь-чим;
- послуга не має такого результату, що упередметнюється;
- послуга не має матеріального результату, матеріального вираження [46, с. 106].

Т.М. Боголіб вказує, що послуга як економічна категорія – це споживання не просто корисних властивостей споживчої вартості, а й корисної дії. При споживанні послуги споживача цікавить не сам предмет, якщо він навіть і має місце, а його корисна дія. Послуги у сфері освітньої діяльності є наслідком праці, спрямованої на споживання. Ці види праці, з одного боку, збільшують частку духовних споживацьких благ у суспільстві, з іншого – самі є об'єктом споживання, однак вони не можуть бути використані з метою розширення виробництва. Отже, освітня послуга – це не матеріальна, а соціальна цінність [48, с. 57].

Розкрити сутність послуги можна розглядаючи її (послугу) в двох аспектах – як економічну та правову категорію. Причому послугу як економічну категорію слід розглядати як єдність процесу та результату праці, а в правовому розумінні як певний вид суспільних відносин, економічна сутність яких полягає в наданні послуг

(здійсненні дій (діяльності), що спрямовані на створення або зміну стану блага) та як об'єкт цих відносин – певне благо, що досягається в результаті здійснення таких дій (діяльності) і має властивості товару [30, с. 979].

Крім цивільно-правового та економічного погляду на природу послуги необхідно розглянути погляд на неї законодавця.

Згадувана А.А. Телестакова причинами відсутності поняття «послуга» у радянському цивільному законодавстві визнає різноманіття договорів про надання послуг та відсутність комплексного дослідження цієї групи договорів [40, с. 67-68].

За цивільним законодавством, послуга – це продукт діяльності, призначений для реалізації, тобто господарської операції СПД, що передбачає передачу права власності на послуги іншому СПД в обмін на еквівалентну суму коштів або боргових зобов'язань [40, с. 68].

У статті 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» товар визначається як будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі) [49]. Майже аналогічна норма міститься у статті 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції»: «товар – будь-який предмет господарського обороту, в тому числі продукція, роботи, послуги, документи, що підтверджують зобов'язання та права (зокрема цінні папери)» [50].

Як бачимо, тут законодавець послугу вважає різновидом товару. Це можна виправдати необхідністю забезпечення єдності термінології у конкретних правовідносинах (зокрема із здійснення зовнішньоекономічної діяльності та захисту економічної конкуренції).

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності» від 1 грудня 2005 року послугою є результат економічної діяльності, яка не створює товар, але продається та купується під час торговельних операцій [51]. Тут законодавець відокремив послуги від товарів і визначив послугу як результат економічної діяльності, що необхідно підтримати.

На сьогодні термін «надання послуг» у більшій мірі використовується у законодавстві країн континентальної правової системи, а термін «торгівля послугами» (services trade) – в законодавстві країн англо-саксонської системи. Ініціатива формування ГАТС виходила від США, – тому у міжнародній практиці застосовується термін «торгівля послугами». На підставі проведеного дослідження Р.Р. Шульга доходить висновку, що згідно зі статтями 179 та 190 ЦК України товаром може бути тільки матеріальне благо [30, с. 977; 17]. І з цим слід беззаперечно погодитися.

Г.О. Пономаренко пропонує визначити освітні послуги, що надаються державними ВНЗ, як освітню діяльність, яка фінансується з державного бюджету та за рахунок додаткових джерел фінансування, пов'язана із забезпеченням реалізації конституційних прав людини і громадянина на отримання вищої освіти на платній чи безоплатній основі і яка здатна задовольнити потреби особи, суспільства та держави [13, с. 13]. Як бачимо, поняття дається крізь призму фінансування та конституційних прав споживача. При цьому визначення прив'язується статусом суб'єкта, який ці послуги надає. Нас же цікавить не просто визначення освітньої

послуги, а визначення поняття «надання освітніх послуг», і не лише державним, а будь-яким НЗ, науковою установою чи громадянином-СПД (наприклад, репетитором). Також у наведеному визначенні цікавим є вказівка на отримання вищої освіти на платній чи безоплатній основі. Тут враховується суб'єктний характер. З точки зору отримувача послуг вони можуть надаватися за плату або безоплатно. Однак професійні педагоги за свою роботу отримують заробітну платню. Крім цього, у випадку отримання освітніх послуг споживачем безоплатно, їхня вартість оплачується з державного чи місцевого бюджету, за рахунок коштів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання та інших громадян. Тому освітня послуга завжди має цінову визначеність.

На підтвердження оплатності послуг у сфері освіти можна навести міркування В.В. Резнікової: «За критерієм оплатності оплатними іменують послуги, що оплачуються безпосередньо споживачем, а безоплатні послуги оплачуються їх безпосереднім споживачем опосередковано. Однак безоплатність послуги для споживача є лише видимою, оскільки послугу завжди хтось оплачує: або держава, або якась організація, або ж оплата послуги закладається у витрати (собівартість) та ціну товару. Відповідно, при отриманні «безоплатної» послуги безпосередній споживач оплачує її опосередковано через податки, доплату до основної заробітної платні, ціни на основний товар чи послугу. Слід зазначити, що наведена класифікація видається некоректною її критикам з точки зору економічної теорії, оскільки в дійсності безоплатних послуг у економіці не буває з тієї причини, що на їх надання витрачаються ресурси і будь-яка діяльність вимагає витрат на попередню професійну підготовку працівника» [46, с. 111]. Таким чином, послуги у сфері освіти однозначно є оплатними, мають вартісний характер та цінову визначеність.

Отже, проведений аналіз дозволяє надати доктринальне визначення поняттю «надання освітніх послуг»:

діяльність підприємств, установ, організацій, громадян-СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність.

Поняття «надання послуг у сфері освіти» буде спиратися на попереднє поняття. Проте воно буде ширшим і поглине це поняття. Крім освітніх послуг (основних та додаткових) НЗ можуть надавати й інші послуги. Проте діяльність із надання НЗ неосвітніх послуг також буде знаходитися у сфері освіти.

У другому понятті крім названих споживачів необхідно буде додати ще інших громадян та суб'єкти господарювання. Крім знань, вмінь та навичок при наданні НЗ неосвітніх послуг у сфері освіти можуть передаватися певні права (наприклад, право користування майном НЗ). Неосвітні послуги надаються НЗ, як правило, тільки на оплатній основі, а тому мають цінову визначеність.

Поняття «надання послуг у сфері освіти» можна визначити наступним чином: діяльність підприємств, установ, організацій, громадян-СПД (суб'єктів господарювання) та окремих осіб (викладачів, майстрів, тренерів, вихователів, репетиторів тощо), виконувана для задоволення потреб людей (учнів, вихованців, студентів, аспірантів, докторантів та ін.), роботодавців та держави, інших громадян та суб'єктів господарювання з передачі протягом певного часу або постійно сукупності знань, умінь та навичок, що визначають певний їх рівень або ступінь, інших прав, належних НЗ, не має матеріальної форми, не залежить від характеру результату, на платній чи безоплатній основі, що має цінову визначеність.

Запропоновані поняття будуть фундаментом для досліджень правового статусу суб'єктів, що надають освітні послуги та послуги у сфері освіти, їх господарської компетенції, визначення основних і додаткових освітніх послуг, засад державного і договірною регулювання такої діяльності. Проте дослідження цих питань необхідно проводити після історичного аналізу становлення господарсько-правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

Література:

1. Резнікова В.В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В.В. Резнікова // *Вісник господарського судочинства*. — 2009. — № 1. — С. 58—68.
2. Резнікова В.В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В.В. Резнікова // *Радник [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/230-tsub-pravo/14859---lr---.html>
3. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 року № 2984—III / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2002. — № 20. — Ст. 134.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. — 1736.
5. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. — Т. 3. Обе-Роб. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконт, 1998. — 927 с.
6. Чорна В.Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні / В.Г. Чорна // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. — 2010. — № 2. — С. 236—244.
7. Курко М.Н. Окремі організаційні засади становлення і розвитку вищої освіти в Україні / М.Н. Курко // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. — 2010. — № 1. — С. 533—538.
8. Новий словник української мови. В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконт, 2001. — Т. 2. — 874 с.
9. *Енциклопедія освіти* / Гол. ред. В. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
10. Загородній С. Окремі аспекти визначення та співвідношення освітніх послуг і послуг з професійної підготовки особи / С. Загородній // *Підприємництво, господарство і право*. — 2010. — № 6. — С. 3—7.

11. Мельничук О.Ф. Поняття та види суб'єктів освітніх правовідносин / О.Ф. Мельничук // *Держава і право*. — 2011. — Вип. 51. — С. 48—54.
12. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 року № 1060—ХІІ / Верховна Рада УРСР // *Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1991. — № 34. — Ст. 451.
13. Пономаренко Г.О. Поняття та особливості освітніх послуг, які надаються державними вищими навчальними закладами / Г.О. Пономаренко // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. — 2009. — № 3 (46). — С. 6—14.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В.Т. Буселя. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
15. Тлумачний словник-мінімум української мови / За ред. О.М. Єфімова. — К.: Довіра, 1999. — 447 с.
16. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436—IV / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2003. — № 18—22. — Ст. 144.
17. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435—IV / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.
18. Сырых В.М. Образовательные услуги и образовательные правоотношения: дискуссионные взгляды и действительное содержание / В.М. Сырых // *Журнал российского права*. — 2010. — № 4. — С. 69—78.
19. Тимошенко М.О. Особливості господарських правовідносин приватних вищих навчальних закладів України: правовий аспект / М.О. Тимошенко // *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. — 2010. — № 3. — С. 213—220.
20. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755—VI / Верховна рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2011. — № 13—14, № 15—16, № 17. — Ст. 112.
21. Мілаш В.С. До питання про об'єкт договору про надання послуг / В.С. Мілаш // *Вісник господарського судочинства*. — 2008. — № 4. — С. 72—77.
22. Джумагельдієва Г. Щодо окремих питань правового регулювання вартості залізничних перевезень вантажів / Г. Джумагельдієва // *Підприємництво, господарство і право*. — 2003. — № 5. — С. 14—15.
23. Кабалкин А.Ю. Сфера обслуживания: гражданско-правовое регулирование. — М.: Наука, 1972. — 200 с.
24. Кабалкин А.Ю. Услуги в гражданском праве Российской Федерации / А.Ю. Кабалкин // *Сборник научных трудов, посвященных памяти В.А. Рясенцева*. — М.: Юристъ, 1995. — С. 34—43.
25. Кротов М.В. Обязательства по оказанию услуг в советском гражданском праве. — Л., 1990. — 189 с.
26. Мірзоян А.А. Деякі питання систематизації договорів про надання послуг / А.А. Мірзоян // *Університетські наукові записки ХУУП*. — 2007. — № 4 (24). — С. 229—233.

27. Калмыков Ю.Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве / Ю.Х. Калмыков // *Избранное. Труды. Статьи. Выступления* / Сост. О.М. Козырь, О.Ю. Шиловост. — М., 1998. — С. 29—34.
28. Калачова І.В. Статистика послуг : концептуальні основи реформування / І.В. Калачова // *Статистика України*. — 2001. — № 4. — С. 24—28.
29. Панкратьева Н. Система статистических показателей сферы услуг как сектора экономики / Н. Панкратьева // *Вопросы статистики*. — 1998. — № 4. — С. 16—21.
30. Шульга Р.Р. Категорія «торгівля послугами»: сутність та проблеми застосування у господарському законодавстві України / Р.Р. Шульга // *Форум права*. — 2010. — № 4. — С. 976—981 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10sppgz.pdf>.
31. Телятник С.В. Підвищення якості надання послуг в міському електротранспорті — завдання реформи житлово-комунального господарства / С.В. Телятник, Т.П. Юр'єва // *Научно-технический сборник*. — 2007. — № 77. — С. 64—76.
32. Баринов Н.А. Права граждан по договору бытового заказа и их защита / Н.А. Баринов. — Саратов, 1973. — 162 с.
33. Защита прав потребителей (практическое пособие о применении действующего законодательства Украины) / В.В. Дашевский, В.Я. Ластовина, В.П. Палиук, А.А. Терлецкий; Под общ. ред. В.П. Палиюка. — Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. — Т. 1 — 272 с.
34. Советское гражданское право : учебник : в 2—х т. Т. 1. / под ред. О.А. Красавчикова. — 3 изд., испр. и доп. — М., 1985. — 544 с.
35. Цивільне право України: підручник: у 2 т. — Т. 2 / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Вентурі, 2004. — 380 с.
36. Гражданское право: Учебник для вузов. Часть первая / Под общ. ред. проф. Т.И. Илларионовой, доц. Б.М. Гонгалю, доц. В.А. Плетнева. — М.: Изд. группа НОРМА—ИНФРА—М, 1998. — 464 с.
37. Рум'янцев А.П. Міжнародна торгівля послугами : навч. посіб. / А.П. Рум'янцев, Ю.О. Коваленко. — 2-ге вид., перероб. та доп. — К.: Центр навч. літ., 2003. — 112 с.
38. Кратт О.А. Ринок послуг вищої освіти: методологічні основи дослідження кон'юнктури: монографія / О.А. Кратт. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2003. — 360 с.
39. Артюхіна М.В. Якість послуг вищої школи: сутність і оцінка / М.В. Артюхіна, Н.В. Кравченко // *Економіка та право*. — 2010. — № 3. — С. 35—40.
40. Телестакова А.А. Поняття, сутність та ознаки послуги як правової категорії / А.А. Телестакова // *Наше право*. — 2009. — № 4. — Ч. 2. — С. 67—70.
41. Шешенин Е.Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // *Уч. труды Свердловского юрид. ин-та*. Вып. 3. — Свердловск, 1964. — 364 с.
42. Шешенин Е.Д. Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг / Е.Д. Шешенин // *Антология уральской цивилистики. 1925-1989. Сб. статей*. — М.: Статут, 2001. — С. 357.

43. Маркс К., Энгельс Ф. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). — Соч., 2—е изд. — Т. 26. Ч. 2. — 658 с.
44. Ткаченко Л. Маркетинг послуг : підручник / Л. Ткаченко. — К.: Центр навч. літ—ри, 2003. — 192 с.
45. Мельник А. Міжнародна торгівля послугами і створення глобального ринку послуг / А. Мельник // *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. — 2003. — № 8—1. — С. 94—102.
46. Резнікова В. В. Послуга та суміжні правові категорії / В. В. Резнікова // *Університетські наукові записки*. — 2009. — № 2. — С. 105—115.
47. Приходько В. Послуга як правова категорія договору розшуку / В. Приходько // *Підприємництво, господарство і право*. — 2006. — № 5. — С. 79—82.
48. Боголіб Т. Характер і особливості ринкових відносин у системі вищої освіти / Т. Боголіб // *Підприємництво, господарство і право*. — 2006. — № 8. — С. 57—61.
49. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 року № 959—XII / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 1991. — № 29. — Ст. 377.
50. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210—III / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2001. — № 12. — Ст. 64.
51. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності: Закон України від 1 грудня 2005 року № 3164—IV / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради України*. — 2006. — № 12. — Ст. 101.